

AZ ANYANYELVI TÁRGYAK TANÍTÁSÁNAK CÉLJA, TERÜLETEI A TANTERVEKBEN

„A honszeretet, a népszerűtben is áll, ki azt neveli,
hazájának legnagyobb szolgálatot tesz.”
Gönczy Pál, *Utazás Svájcban: Tanulmányok*. Bp., 1888. 43.

1. Az 1868: XXXVIII. tc., a népoktatási törvény, Eötvös József nagy alkotása a magyar népművelés alaptörvénye. A kötelező iskolalátogatás bevezetése a polgári fejlődés egyik biztosítéka volt. Ez a törvény fektette le a világi művelődés alapját, ez ingatta meg a felekezeti oktatás egyeduralmát. A népoktatási törvény végrehajtásakor egész sor iskola és tanítóképző épült, színvonalas tankönyv- és szakirodalom bontakozott ki. Eötvös József felkutatta, és a népoktatás élére állította a korszak legkiválóbb pedagógusait, olyan munkatársai voltak, mint Gönczy Pál, Gáspár János és Nagy László. Ezek a pedagógusok – nyilvánvalóan Eötvös helyeslésével – a népiskolai tanítás haladó, Comenius – Pestalozzi – Diesterweg – Dittes nevével fémjelzett irányzatát képviselték hazánkban.¹

Eötvös maga ekképp értékelte a népoktatási törvényt: „Annyit azonban ki kell mondanom, hogy nézetem szerint a nevelésnek szabadsága alkotmányos országban épp oly lényeges, mint a sajtószabadság, ugyanazon okból s ugyanazon feltételek alatt. E szabadság nélkül a polgárok szellemi kifejlődése erőszakosan egy bizonyos irányba szoríthatnák... Az állam nem mondhat le befolyásáról a közoktatásra, de e befolyást nem rendeletek, hanem azáltal gyakorolja legsikeresebben, ha az oktatást egy bizonyos irányban vezetve, a siker által, melyet előmutathat, másokat is azon irány követésére kényszeríti.” Ezek a sorok a Néptanítók Lapja első számában jelentek meg, abban a folyóiratban, melyet Eötvös alapított, és ingyen küldött meg a népiskoláknak, melyben – a vállalt szabadverseny szellemében – színvonalas módszertani tanulmányok jelentek meg.² Az állami népoktatás ezen a fronton csatát nyert. A népiskolai tantervek képezik az alapját a felekezeti tanterveknek, és – mint azt ki fogjuk mutatni – az állami népiskolai tankönyvek voltak a legszínvonalasabbak, kétségtelenül a mércét, a követendő példát jelentették. A liberális politika a század végére megtorpant, az eötvösi gondolat csorbát szenvedett, háttérbe szorultak Eötvös és Trefort harcostársai, az iskoláknak alig húsz százaléka volt az állam kezén;³ de a szakmai harcban a jobb győzött. A népiskolai tankönyvirodalom lassanként befolyásolta a korszak egész tankönyvirodalmát, egyszerűen azért, mert jó volt. A tantárgytörténet írójának ezért kell a vizsgálódás középpontjába a népiskolai tankönyveket állítania.

A korszak módszertani irodalmában több nemzedék váltja egymást, illetve áll egymás mellett. A vezető szerep Eötvös munkatársainak jut. Tevékenységüknek kezdettől fogva vannak ellenzői, mindig vannak olyanok, akik bírálják, más elképzeléseket valósítanak meg. A századforduló táján egy új generáció jelentkezik, tevékenységük az 1905-ös tantervet készíti elő. A dolgozat írója, egyetértve Kiss Áronnal, az eötvösi nemzedék

¹ Vö. Magyarfalvi Lajos, *Gyertyánffy István és a budai Pedagógium*. Bp., 1968. 123.

² Vö. i.m. 101. kk.; Eötvös József: Néptanítók Lapja 1868: 6–7.

³ Péterfy Sándor, *A magyar elemi iskolai népoktatás. I–II*. Bp., 1896.

munkásságát tartja a legjelentősebbnek: „... mikor őket s munkáikat bíráljuk, ne feledjük, hogy nekik nálunk elődjeik nem voltak, s hogy az úttörők érdeme az akaratban áll. Lehet kritizálni a kort, melynek legszebb szakaszát Trefort nevével szoktuk jelezni. Sokat felszámíthatunk, ami nincs, és sokat akarhatnánk másképp, mint ahogy van... De hogy van mit kritizálni s hogy a népnevelés nem mostoha gyermek, ne feledjük, hogy ez főként Trefort érdeme s az olyan munkatársaié, mint Gönczy Pál...”⁴

Módszertani szempontból két irányzat küzdelme figyelhető meg. Az egyik a Comenius – Pestalozzi – Diesterweg – Dittes nevével fémjelzett vonal, a másik a Herbart – Ziller – Rein-féle didaktika hatása. Neveléstörténetünk úgy könyvelte el, hogy hazánkban az első a népiskolára és a tanítóképzésre hatott, a másik pedig inkább a középiskolára.⁵ Úgy tűnik, hogy ez a két irányzat hatott egymásra, a herbartianizmus – Kármán Mór hazai munkásságának kezdete óta, tehát a hetvenes évek elejétől – hatott a népiskolára, és az sem lehetetlen, hogy az alsófokú oktatásban régóta honos induktív módszer befolyásolta Kármánék működését. A népiskolai tankönyvek 1880 táján erősen Kármán szellemében íródnak, de közben állandóan élnek a Diesterwegtől öröklött hagyományok is, míg végül bizonyos kiegyenlítődés következett be. A népiskolai tankönyveken azonban mindvégig kitörölhetetlen nyomot hagyott a nyolcvanas évek irodalma. Ezáltal – mivel Kármánnak sikerült sajátos nemzeti tankönyvirodalmat teremteni⁶ – a népiskolai tankönyvirodalom is megszűnt a német tankönyvirodalom utánzata lenni. Az elszakadás azonban már Kármán tevékenysége előtt, tőle függetlenül is megkezdődött.

A század vége felé a herbartianizmus elavulttá kezd válni, előtérbe kerül a gyermektanulmány. Kármán és Ranschburg Pál vitája csak 1907-ben zajlott le,⁷ kenyértörésre csak később került sor, de a pedológia nyomai már megmutatkoznak egyes szerzők – Láng Mihály, Peres Sándor, dr. Gööz József, Weszely Ödön – munkásságában.

A nyelvtudománynak egyik legfényesebb korszaka a múlt század vége, Hunfalvy Pál, Budenz József, Simonyi Zsigmond neve egy-egy periódust jelent.⁸ A köztudatban úgy él, hogy ez a történeti nyelvészet virágkora, de a leíró nyelvészet is jelentős: Riedl Szende, Szvorényi József, Ihász Gábor képviseli a régebbi típusú nyelvtanírást, az újabbat pedig Simonyi Zsigmond és Szinnyi József. A mai leíró nyelvtanítás alapjait ők fektették le. Arról már kevesen tudnak, hogy a háttérben – a népoktatási törvény, a magyar nyelv jogainak visszaállítására, a nemzeti felbuzdulás következtében – valóságos nyelvtanítási mozgalom bontakozott ki. A népiskolai nyelvtanok száma csaknem kilencvenre rúg.⁹

⁴ Kiss Áron, Gönczy Pál élete: Néptanítók Lapja 1888: 289. Vö. Mann Miklós, *A népiskolák: Trefort Ágoston élete és működése*. Bp., 1982. 108–12.

⁵ Vö. pl. Ravasz János – Felkai László – Bellér Béla – Simon Gyula, *A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában*. Bp., 1960. 124. kk. „Hatása érződött a népiskolában is, hiszen elmélete a tanítóképzésben is elterjedt” (129) – írják a szerzők, de a valóságban sokkal szélesebb körű hatásról van szó.

⁶ Vö. Felkai László, *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége*. Bp., 1979.

⁷ Vértés O. József kéziratot tanulmányából Vértés O. András közlése alapján idézem.

⁸ Balázs János, *A hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Bp., 1970. 13–36.

⁹ Sági István, *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*. Bp., 1922. 59–69. Vö. Bakos József, *Nyelv és iskola*. Eger, 1955.

A korai, a hatvanas és a hetvenes években írt nyelvtanok a Szvorényi-féle nyelvtant követik, a nyolcvanas évektől kezdve Simonyi szemlélete hat. Egészen átalakul a nyelvtani rendszer és vele együtt a terminológia is. A ma is érvényben lévő elemi iskolai tananyag és terminológia a századfordulóra kristályosodik ki. Ugyanez a folyamat figyelhető meg a tankönyvek didaktikai módszerességében is.

2. 1869 és 1905 között három népiskolai tanterv volt: 1869-ben, 1877-ben és 1905-ben.¹⁰ A felsorolt tantervek alapján készültek el a felekezeti népiskolák tantervei. A fővárosi elemi iskolák számára két tervezet készült: 1884-ben és 1896-ban. 1899-ben elkészült egy tervezet az osztott népiskolák számára, ugyanis külön tantervet akartak készíteni az osztott és az osztatlan népiskola számára. Ezt az elgondolást a színvonal megőrzése érdekében elvetették. 1890-ben indult meg az 1905-ös tantervet előkészítő vita, melynek eredménye – a körütekintő utasításokat is tartalmazó – mintaszerű tanterv lett.

Az első tanterv pici könyvecske: *Tanterv a nép- és polgári iskolák, valamint a képezdék számára*. Pest, 1869. A következő anyanyelvi tárgyak vannak benne felsorolva: a) beszéd- és értelemgyakorlatok, b) írás és olvasás, c) anyanyelvtan. „Az anyanyelv tanítására minden tantárgyat fel kell ugyan használni: erre azonban különösen a beszéd- és értelemgyakorlatok, az írás, olvasás és a szorosabban vett nyelvtan fordítandók” – állapítja meg minden különösebb célmeghatározás nélkül.

A tanterv és a későbbi módszertanok tágabb értelemben vett nyelvoktatást és szorosabb értelemben vett nyelvoktatást, azaz nyelvtanítást különböztetnek meg.

A második tanterv nem sokban különbözik az elsőtől (*Tanterv a népiskolák számára. Az 1868-ki XXXVIII. tcz. értelmében*. Bp., 1877), az anyanyelvtanítás célja azonban bővebben meg van fogalmazva benne:

„Az elemi népiskolai tanítás központjául a magyar (anyai) nyelv szolgál, melyet úgy kell oktatni, hogy azon a gyermek akár eredeti, akár figyelmeztetés (tanulás) útján szerzett gondolatát tisztán tudja kifejezni, aztán gondolatait következetesen és szabatosan tudja egymás után sorozva előadni, végre azokat helyesen tudja leírni.

Az elemi iskolai nyelvtani tanításban tehát a cél az, hogy a gyermek tisztán, világosan és természetes hangsúlyozással tudjon beszélni, vagy gondolatait előadni.

E célra nem elegendő a szorosán vett nyelvtan tanításával lehet eljutni, hanem fel kell e végből használni az iskolai tantárgyak mindegyikét; bármi tárgyról szól avagy beszél a gyermek, a tanítónak mindig szigorúan kell őt arra vezetni, figyelmeztetni, hogy beszéde nyelvtanilag is helyes legyen, s e szoktatás útján kell bevezetni nyelve ismeretébe.

A többi tantárgy közt legalkalmasabban lehet az ebbeli tanítás eszközeiül felhasználni a beszéd- és értelemgyakorlatokat, az írást, olvasást.”

Két szempontból korszerű ma is ez a cél- és feladatmeghatározás: nyelvhasználat-központú és integrált, azaz egységben szemléli nemcsak az anyanyelvi tárgyakat, hanem az összes többi tárgyat is. Ez a szemlélet tükröződik a módszertanokban is, így a Gyertyánffy István és Kiss Áron által írt *A népiskola módszertana dr. Dittes Frigyes után*

¹⁰ 100 éves a kötelező népoktatás. Szerk. Arató Ferenc. Bp., 1968.

(második, egészen átdolgozott kiadás. Bp., 1882. 95. kk.) című műben: „... a nyelvoktatás eszközeihez számíthatjuk: 1. A tanítónak és a gyermeknek *élő beszédjét*. 2. *Az olvasókönyvet*, mely a gyermekeknek a nyelvhasználatra nézve mintákat szolgáltat. 3. A tulajdonképpeni *nyelvtani, helyesírási, irálytani és irodalmi nyelvoktatást*. 4. A gyermek tervszerű *gyakoroltatását* a helyesírás és nyelvtan szabályinak megfelelő írásnemek készítésében.”

Az 1905-ös tanterv a cél megfogalmazásában nem mond újat: „A magyar nyelv tanításának célja a tanulókat arra képesíteni, hogy gondolataikat a népiskola nyújtotta műveltséghez képest szóban és írásban helyesen és csinosan tudják kifejezni. A magyar nyelv oktatása általában – mint az egész népiskolai tanítás – a nemzeti, vallásos és erkölcsi nevelés szolgálatában áll.

E célhoz képest az oktatás három irányban halad: 1. *olvasás* (olvasmányok tárgyalása); 2. *írás és fogalmazás*; 3. *nyelvtani magyarázatok*.”

Az előző tantervek célmeghatározásaihoz képest nem új a szóbeli és írásbeli kifejezőképesség fejlesztése. Tulajdonképpen ezt a célt mindig hangsúlyozta minden tanterv. Újnak látszik a nemzeti, a vallásos és az erkölcsi nevelés előtérbe helyezése; továbbá új a fogalmazás feltűntetése és a nyelvtan átalakítása nyelvtani magyarázatokká. A beszéd- és értelemgyakorlatok pedig átmenetileg kikerült az anyanyelvi tárgyak köréből, a negyedik helyre tették, a mennyiségtan mögé.

Az anyanyelvi tárgyak heti óraszámát az 1869-es tanterv a következőképp határozta meg (csak a két végletet, az egytanítós osztatlan és a hattanítós osztott iskolára készített óratervet közlöm):

Az egy tanítóval bíró népiskola általános óraterve (i. m. 35):

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	A tanító heti órai összege
beszéd- és ért.	1	1					2
olvasás-írás	2	2	1	1	1	1	8
anyanyelvtan	–	–	1 2/4	1 2/4	–	–	3

A hat tanítóval bíró népiskola általános óraterve (i. m. 39):

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	A tanító heti órai összege
beszéd- és ért.	3	3	–	–	–	–	6
olvasás-írás	8	6	6	5	3	3	31
anyanyelvtan	–	2	4	5	–	–	11

Az osztott népiskola jó körülményeket biztosít az anyanyelvi tárgyak tanításának, hiszen az első négy osztályban a heti 10-11 óra ideálisnak mondható. Az osztatlan iskolában már mostoha a helyzet, kb. heti három anyanyelvi óra igazán nagyon kevés, bár hozzá számíthatjuk a csendes foglalkozásra szánt időt is.

Az 1905-ös tanterv heti hárommal növelte az anyanyelvi órák számát.

3. Nehéz ezt a helyzetet a mai óraszámokkal összehasonlítani. Az 1978-i tanterv évi óraszámot ad meg, ezt az óramennyiséget az iskolák kéthetes ciklusokra osztják el. Az évi óraszám 315, 320, 320 és 256 az egyes osztályokban, ha ezt elosztjuk a hetek számával (jelenleg 36), akkor az első három osztályban heti 8-9 anyanyelvi óráátlagot kapunk, a negyedikben pedig heti 7 órát. Ez kedvezőtlenebb, mint a száz évvel ezelőtti osztott iskolák átlaga, de lényegesen jobb, mint az osztatlan iskolák átlaga. Az eötvösi népiskolában azért volt rosszabb a helyzet, mert az iskolák nagy része osztatlan volt. Az viszont tagadhatatlan, hogy az osztott iskolában kb. 2-3 órával több volt az anyanyelvi óra, mint most. Az 1978-as tantervben különösen indokolatlan a negyedik osztályban végrehajtott óraszámcsökkentés, hiszen ilyen körülmények között nem lehet biztosítani azt a minőségi ugrást, amelyet a felső tagozatba való átmenet igényel.

A mai szakirodalomban három tanulmány foglalkozik az általam tárgyalt korszak tanterveivel (Bereczki Sándor, *Az elemi népiskolai tanterv fejlődése 1868–1905-ig*: A Szegedi Pedagógiai Főiskola évkönyve. Szeged, 1958. 257–67; Chikán Zoltánné, *A magyar nyelvtanítás célkitűzéseinek változása a tantervek tükrében*: Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. VIII. Eger, 1970. 147–79; Regős János, *Népiskolai tanterveink az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk megjelenésétől 1905-ig*: Neveléstörténeti tanulmányok, Bp., 1970. 151–93). Mindhárom tanulmány az alapidokumentumokat, vagyis az 1869-es, az 1877-es és az 1905-ös tantervet elemzi, sajnos, egyik sem végzi el a felekezeti tantervek vizsgálatát, és egyik sem tárja fel teljes egészében a tantervekre vonatkozó korabeli vitákat. Mindhárom dolgozat alapvetően a tantervek szövegére támaszkodik, bár olykor utalnak a szerzők a tankönyvekre és a vitacikkre is. Ebből az alapállásból két lényeges tévedés származik.

Mindhárom tanulmány újításként könyveli el az 1905-ös tanterv céljait és utasításait. Kutatásaim alapján úgy látom, hogy az 1905-ös tanterv nem egy új korszak nyitánya, hanem egy hosszú folyamat betetőzése, nem értek egyet azzal a megállapítással, hogy „Határozott előrelépést csak a vallás- és közoktatásügyi miniszter (Berzeviczy Albert) 1905. június hó 16-án kelt ... rendelete jelentett népoktatásunkban, mellyel korszerűbb alapokra fektetett tantervet bocsátottak ki a néptanítók számára” (Regős János, i. h. 166). Tanulmányom megfelelő fejezeteiben kifejtem, hogy a beszéd- és értelemgyakorlatok elnevezésű tantárgy Peres Sándor és Dreisziger Ferenc elgondolásain épül, az olvasókönyvek magukévá teszik a hetvenes években megkezdett nemzeti irányt, a nyelvtan pedig Komáromy Lajos és társai újításaira támaszkodik. Tehát az 1905-ös tanterv az eötvösi hagyományoknak (ezt egyébként Berzeviczy hangsúlyozza a bevezetésben) és az arra épülő továbbfejlesztésnek a kodifikálása, és természetesen, mint minden összefoglalás, egy korszak nyitánya is egyben.

Az 1869-es tanterv szűkszavú. Ebből a tényből az említett szerzők azt a következtetést vonják le, hogy nem adtak ki utasítást a tankönyvekre és a módszerekre vonatkozóan (Regős János, i. h. 153–4; Chikán Zoltánné, 149. kk.). Regős azt írja, hogy a tanterv nem tartalmaz utasítást a beszélgetés anyagára vonatkozóan, mint ahogy nem beszél az olvasmányok tartalmáról sem, a legfontosabbnak az olvasási és beszédképesség fejlesztését tekintették. Chikánné pedig megállapítja, hogy a nyelvtanórák formálisak, mellékes az anyaguk: „a helyes (szabatos) beszéd és helyesírás sokszor rendszertelen, alkalmoszerű gyakoroltatása jelenti a nyelvtanítást”, mint ahogy az irodalomórákon is közömbös az olvasmány tartalma. Mindkét szerző elsősorban a tanterv szűkszavú szövegére és Komár Pálnéknak alaputatásként kezelt tanulmányára támaszkodik (*A hazai irodalomtanítás*

alakulásának vázlatos története a múlt század hatvanas éveitől 1945-ig: Tantárgytörténeti tanulmányok. Bp., 1960. 21–176). Lehetséges, hogy Komárné tanulmánya alapos munka, de az elemi iskola vonatkozásában következtetései nem fogadhatók el. Elsősorban a tantervek szövegével operál, kevés tényből von le általános következtetéseket. Állításainak részletes bírálatát dolgozatom olvasókönyvekről szóló fejezete tartalmazza. Megállapításai nemcsak egyes tanulmányokba, hanem a korszakról írt összefoglaló művekbe is átmentek (vö. Köte Sándor, *Közoktatás és pedagógia az abszolútizmus és a dualizmus korában*. Bp., 1975. 87), ezáltal jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy korszakunk elemi iskolai anyanyelvi tanításáról nem reális kép alakuljon ki a köztudatban.

Az igaz, hogy a tantervben nincsenek módszertani és egyéb utasítások, de ennek is megvan a maga elégséges oka. Eötvös ugyanis másképp gondoskodott ennek a kérdésnek a megoldásáról. 1868 augusztusában (3–11. között) összehívott egy tankönyvi szakbizottságot, melynek jegyzőkönyve a Néptanítók Lapja 1868. évi 41. számában olvasható, és melynek célja az volt, hogy „a népiskolai könyvek készítésére nézve javaslatot s illetőleg tervet adjon”. Az ülést maga Eötvös nyitotta meg, jelen voltak: Gönczy Pál, Lutter Nándor, Pálffy József, Gáspár János, Nagy László és Mennyei József. A bizottság egyetértett abban, hogy „a népiskolai tanítás sikere mindenképp felett a tanító egyéniségétől függ”, de a viszonyok még olyanok, hogy tankönyvet kell adni a tanulónak, „s metodikus vezérkönyveket” a tanítóknak. Szükség van egy általános vezérkönyvre, „mely a tanítás általános elveit s az ezek alapján időnkint fejlődött különféle tanítási módokat tartalmazza, és minden népiskolai tantárgy részletes tanmódját és az illető tantárgyak irodalmát is bírálatilag ismertesse.” Mintaként Diesterweg *Wegweiser* című művét említik meg. Ezzel egyértelműen állást foglaltak a követendő módszerek mellett. Határozatot hoztak továbbá az olvasókönyvek ügyében; kimondták, hogy az olvasókönyveknek nem kell tartalmazniuk az összes népiskolai tantárgyat: „Ha a népiskolai olvasókönyvekbe olvasmányképpen a realismeretek száraz vázlatai is befoglaltatnak: úgy az olvasókönyvek sem valódi népiskolai tankönyvek, sem valódi kedves, érdekes és tanulságos olvasókönyvek, illetőleg szívesen látott családkönyvek nem lehetnek.” Azt is kimondták, hogy az olvasókönyvnek az összes többi tárgyjal összefüggésben kell lennie, hogy az olvasmányok „az értelem s beszéd képzésére, a nyelv és fogalmazás gyakorlására, sőt az egész népiskolai tanításra s a gyermek szelleme s jelleme képzésére valódi támpontokul szolgáljanak; különösen megkívánatik, hogy a tanítottakat élénkítő, érdekessé tevő, felvilágosító, bővítő képeket s példákat tartalmazzanak s végre az ifjúságban a nemzeti nyelv s irodalom iránt kellő érdekeltséget ébresszenek.” (Kiemelés tőlem, J. A.) A szakbizottság pontosan meghatározta a tankönyvek és a vezérkönyvek rendszerét, pályázatot hirdetett, de ugyanakkor felkérték a legjobb szakembereket is az egyes tankönyvek megírására. „Megállapítható, hogy a kiadandó tankönyvekkel szemben támasztott követelmények a korabeli didaktikai elmélet szintjéhez mérten igen magasak voltak” – írja Felkai László (*Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége*. Bp., 1979. 201), ismertette a beérkezett pályaműveket elbíráló bizottság lelkiismeretes munkáját, majd megállapítja: „Tankönyvirodalmunkban korszakalkotó esemény, hogy 1869–70-tól indult meg állami költségen az iskolai kézi- és vezérkönyvek kiadása” (i. h. 201). Még a taneszközök kiadásáról is gondoskodott Eötvös, olyan „apróságokra” is kiterjedt a figyelme, mint a taneszközök listája, melyet árjegyzékkel együtt küldtek meg az iskoláknak.

A szakbizottsági döntés alapján készültek el a korszak legkiválóbb tankönyvei: Gönczy Pál ábécéje és vezérkönyve, Gáspár János olvasókönyvei, Nagy László gyakorló-

könyvei és vezérkönyvei a nyelvtanhoz meg a beszéd- és értelemgyakorlatokhoz, valamint Gyertyánffy István vezérkönyve az olvasási és írási előgyakorlatokhoz.

Korszakunk tanterveit, vitáit alaposan elemzi Kőte Sándor „A közoktatáspolitikai alakulása a dualizmus korában” című tanulmánya (*100 éves a kötelező népoktatás*. Szerk. Arató Ferenc Bp., 1968. 3–45). Ugyanebben a kötetben alapos és helytálló értékelést olvashatunk a szerkesztő, Arató Ferenc tollából „Az oktatás tartalma” címen. Az 1869-es tantervről ezt írja: „Művelődési anyagáról megállapítható, hogy a sokoldalú emberképzés korszerű szintjét képviselte a társadalmi igényeknek megfelelően. Ez utóbbiból következett a hasznossági szempontok érvényesítése, amit a korabeli helyzet viszonylataiban értékelve pozitívnak mondhatunk... A tanterv szabta művelődési követelmények nagyon is igényeseknek, de mégis reálisaknak mondhatók. Kevés kockázattal azt állíthatjuk, hogy a tanterv időtálló volt, alapjainak megváltoztatása nélkül alkalmazták háromnegyed évszázadon keresztül” (i. h. 115). Nagyon helyes és elfogadható Arató Ferenc következő megállapítása: „Ez a tanterv nemcsak az oktatás vezérfonalát adta, hanem sugalmazta a nevelési feladatokat is és bizonyos mértékig előírta az értelmi és a munkára nevelés szempontjait. Korszerűsége »gyermekközpontúságában« is megmutatkozott, aminek vitathatatlan jeleit látjuk a tananyag gyermekegyéniséget figyelembe vevő koncentrikus felépítésében és a propedeutikus tantárgyrendszerben” (i. h. 115–8). Hangsúlyozza, hogy mai napig időtállóak a művelődési anyagnak a tanterv által szabályozott területei, a tananyagnak tantárgyanként és osztályonként való elrendezése, a belső arányok betartása, az egymásraépítettség és a belső koncentráció érvényesítése.